

<https://doi.org/10.62837/2024.7.408>

SİMA ŞƏFİZADƏ TOFIK QIZI
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti, 117

MÜASİR TÜRKİYƏ HEKAYƏSİNDƏ MİLLİLİK İDEOLOJİ VƏ KULTUROLOJİ KONTEKSTDƏ

Açar sözlər: hekayə, millilik, Türkiyə

Ключевые слова: история, национальность, Турция

Keywords: story, nationality, Turkish

Bu gün əminliklə söyləmək olar ki, nəinki Türkiyədə, eləcə də bütün dünyada hekayə janrında milli xüsusiyyətlər öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Ernest Heminqvey, Mixail Şoloxov, Gi de Mopassan, Çingiz Aytmatov və b. yazıçılar öz hekayələrində xalqın taleyini, tarixini, etnoqrafiyasını, milli ruhunu, psixologiyasını təsvir etməklə kifayətlənməmiş, milli dəyərləri bəşəri problemlərlə paralel şəkildə işləmişlər. Məsələn, Dmitri Lixaçov yazırdı: *“Milli xüsusiyyətlər – mötəbər bir faktdır. Hansısa bir xalqa, hansısa bir millətə, hansısa bir ölkəyə məxsus olan elə bir xüsusi keyfiyyətlər mövcud deyildir. Bütün məsələ onların hansısa məcmusunda və bu milli və ümummilli cizgilərin təkrar olunmaz düzülüşündədir”* [8, s.3].

Hekayə bir janr olaraq Türkiyə ədəbiyyatında isə Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu, Ömər Seyfəddin, Memduh Şevkət Əsəndal, Səbahəddin Əli və başqalarının hekayələri “Bizi “Biz” edən hekayələr” adı altında milli-mənəvi özünüdərk ideyasını milli dəyərlərin yaradılması aspektindən əsaslı bir şəkildə reallaşdırmışlar. Bu isə bir daha sübut edir ki, milli yaddaşa, tarixi keçmişə, ümumtürk psixologiyasına bağlı olan mətnlər (hekayələr) özlərində mənəvi-əxlaqi, ideoloji və kulturoloji mövqeyi də müəyyənləşdirə bilir.

Türkiyə ədəbiyyatında millilik həm də ümumbəşəriyyətin göstəricisi olaraq müasir dövr ədəbiyyatı üçün aktualıq kəsb edir. Onu da qeyd etmək ki, bədii mətnə özünəməxsusluq, orijinallıq, fərqlilik qazandıran əsas xüsusiyyətlərdən biri də milli cizgilərin işlənməsi prinsipidir. Bu, bəzən yazıçıların bilərəkdən, bəzən isə bilməyərəkdən, təhtəlsüz olaraq xarakterə də gətirdiyi bir xüsusiyyət olaraq dəyərləndirilə bilər. Xarakterdəki millilik, ilk növbədə, insanın milli özünüdərkini, mənliyini, şəxsiyyətinin milli-mənəvi dəyərlərə sadıqlılığını, milli ənənələrə bağlılığının göstəricisidir. Həm də o da məlumdur ki, milli xarakterdə ifadə olunan meyarlar hər bir xalqın milli özünəməxsusluğunu, özünüdərkini canlandırmağa və təsdiq etməyə xidmət edir. Milli özünəməxsusluq isə milli ideologiyaya bağlı olmaq, onun daşıyıcısı və təbliğatçısı kimi davranmaq və millətin özünü təsdiqi yolunda millətin dəyərlərinə uyğun şəkildə davranmaqdır. Nəticə etibarilə bu xüsusiyyətlər (milli xarakter, milli hisslər, milli özünüdərk) birlikdə millətin milli təfəkkürünü və

milli psixologiyasını formalaşdırır. Milli xarakterin ideologiya ilə qarşılıqlı əlaqəsini vurğulayan Vahid Ömərrov isə *“milli xarakter, milli mentalitet, adət-ənənələr xalqın özünümühafizə və özünütəsdiq forması kimi əsrlərlə yaşamış, ən dəyərli milli amillərdən biri – millətin varlığının ayrılmaz ünsürü olan milliyətçilik, milli məfkurə ilə qarşılıqlı təsirdə inkişaf etmişdir”* [10] fikrini də irəli sürür.

Türkçülük ideologiyasının yaradıcılarından biri, böyük mütəfəkkir Yusif Akçura *“millət nədir?”* *“millilik nədir?”* sualını belə cavablandırır: *“Millət irq və dilin əsasən birliyindən dolayı sosial vicdanında birlik və bərabərlik meydana gəlmiş bir insan toplumdur”* [1, s.21]. Digər görkəmli türkşünas Ziya Göyalp isə milli kimliyi formalaşdıran amillər kimi müəyyən mənəvi dəyərlərin mövcudluğunu vurğulayaraq onları bir-bir sadalayır: *“Millət nə irqə, nə qövmə, nə coğrafiyaya, nə siyasətə, nə də iradəyə bağlı bir toplum deyildir. Millət dil, din, əxlaq və bütün gözəl sənətlər – estetika baxımından ortaq olan, yəni eyni tərbiyəni görmüş fərdlərdən ibarət bir zümrədir”* [3, s.35]. Çünki milli kimlik həm də estetik anlayış olaraq nəinki genetik-milli yaddaşın, ideologiyanın daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirir, eyni zamanda da illərlə formalaşan, nəsillərdən-nəsillərə ötürülən ədəbi-mədəni dəyərləri, estetik zənginliyi, milli hissləri də özündə ehtiva edir. Milli kimliyin formalaşmasında dil, mədəniyyət, ədəbiyyat faktoru əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, Lev Anninski *“dili milli xarakterin ifadəsində əhəmiyyətli bir “açar” adlandırır”* [6, s.876]. Çünki mədəniyyət və ədəbiyyat, ilk növbədə, dillə bağlıdır və dil hadisəsidir. Xalqın, millətin bütün koloritini və xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlayan dil üzərində qərar tutmuş mədəniyyət isə milli özünüdərkin ifadəçisi olaraq milli xarakter kimi təkə milli keyfiyyətləri özündə ifadə etmir, eyni zamanda da yaşadır və gələcəyə ötürmək kimi bir missiya daşıyır. Onu da qeyd edək ki, milli kimliyi formalaşdıran amillər sırasına coğrafi, demoqrafik, etnoqrafik, tarixi-iqtisadi, ictimai-siyasi amilləri də əlavə etmək olar. Türk xalqının formalaşmasında kənar amillərin (Avropa fikirlərinin) təsirinin Türkiyədə hələ XVIII yüzillikdən başlayaraq hiss olunduğunu söyləyən türkoloq Yusif Akçura bu dövrü belə səciyyələndirir: *“Bəzi gənclərin Avropaya getməsi, bəzilərinin Avropadan gəlməsi, biza sığınanların Osmanlı əsgərləri və məmurlarının arasına girməsi osmanlılarda – savadlı, elm adamı, əsgər və məmur təbəqələri arasında Avropa fikirlərinin yayılmasına xidmət edir”* [1, s.25]. XIX yüzillikdən başlayaraq Tənzimatın təsiri nəticəsində Türkiyə xalqının dünyaya baxışının, mədəni inkişafının dəyişməsi müşahidə edildi. Tənzimat bu prosesdə əhəmiyyətli rol oynadı. Bu barədə yazılır: *“Tənzimatın başqa bir özəlliyi də təqliddir. Tənzimat ilə Avropa təqlid edilmək istənmişdir”* [1, s.31]. Məhz bu dövrdə Türkiyədə *“millətçilik”* məfhumu zəifləmiş, bu, bir çox sahələrdə, xüsusilə ictimai-siyasi arenada, mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində özünü əhəmiyyətli dərəcədə göstərə bilmişdir. Əlbəttə, bu hadisələr həm bilərəkdən, həm də düşünülmüş olaraq milli kimliyin, milli özünüdərkin bacarığının zədələnməsinə yönəldilmiş proses idi. Buna qarşı çıxan, onun əleyhinə mübarizə aparan qüvvələr də az deyildir. Elə bunun nəticəsi olaraq beyinlərə nüfuz etməyə çalışsan və millilik

anlayışını cidd-cəhdlə müdafiə edən ziyalılar dayanmadan mübarizə aparır, onu mühafizə etməyə çalışırdılar. Məsələn, Yusif Akçuranın “Üçtərzi-siyasət” adlı əsərində “osmanlılıq, islamlıq, türklük” anlayışları açıq şəkildə bəyan edilir, eyni modeli Azərbaycan cəmiyyəti üçün də Əli bəy Hüseynzadə “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” şəklində təqdim və təbliğ edirdi. Və Əli bəy özünün təklif etdiyi bu formulu avropalaşmağa, qərbləşməyə meyilli olan, inkişaf etməyə çalışan cəmiyyət üçün daha optimal variant hesab edirdi. Elə bu səbəbdəndir ki, bu gün də nəinki Türkiyə ümumiyyətlə, Türk dünyası bu modelə əsaslanan ideologiya formalaşdırmağa çalışır. Milli ədəbiyyatın nümayəndəsi, türkçülük ideologiyasının ədəbi və mədəni aləmdə yaradıcısı olan Ömər Seyfəddin də “Hürriyyət”, “Primo türk çocuğu”, “Hürriyyət bayraqları” adlı hekayələrindəki obrazlarda milli tipin, milli xarakterin, milli simanın, milliliyin bir çox xüsusiyyətlərini, milli psixologiyanın ifadə vasitələrini əks etdirə bilmişdir.

Hakan Poyraz Türkiyə milliyətçiliyini milli təfəkkür hadisəsi olaraq dəyərləndirir: *“İstər yaşam/yaratmaq tərz, istər yaşadığı fərqli coğrafiyalar, istərsə də mənəvi dəyərləri və bütün bunları yaradan tarix təcrübəsi etibarilə Türk bu yaşayışı mənimsəyən, özününküləşdirən və paylaşan topluluğun/millətin adıdır”* [11, c.32, s.277]. Bu səbəbdən də milli xarakter ideologiya ilə bağlı olduğundan millimədəni şüuru hərəkətə gətirən mexanizm də sayıla bilər. “Türk millətinin psixologiyası barədə” adlı məqalənin müəllifi öz fikirlərini ciddi tədqiqat materialı deyil, subyektiv mülahizələr kimi nəzərə alınmasını qeyd etməklə, məqaləsində ümumtürk ümummilli xarakterinin çox əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini sadalaya bilmişdir: *“1. Mərdlik, cəngavərlik, 2. Kosmopolitizm, 3. Qadına hörmət”* [9]. Sadalanan və milli cizgilər olaraq müəyyənləşdirilən bu keyfiyyətlər ümumtürk təhtəşürunda zaman keçsə də, mahiyyətini itirmir, ümumtürk milli kimliyinin göstəricisi olaraq qeyd edilir. Bu keyfiyyətləri özündə birləşdirən “təməl xüsusiyyətlər” isə ailəyə, dinə, soykökə, milli mənəvi dəyərlərə, adət-ənənələrə bağlılıq kimi dəyişməyən keyfiyyətlərdir. Dəyişkən olan digər xüsusiyyətlərdən fərqli olaraq, təməl kimliklər *“çox yavaş və yüz illərlə davam etdiyindən əsla dəyişməmiş kimi görünməkdədirlər”* [7, s.23] kimi təhlil edilir və türk kimliyi məhz “təməl kimlik” olaraq müəyyənləşdirilir. Böyük türk mütəfəkkiri Ziya Göyalp da “Türkçülüynün əsasları” kitabının “Əxlaqda türkçülük” adlı hissəsində türklərin milliliyə bağlılığını xüsusi vurğulamaqla, ümumtürk milli xarakterində sezilən vətən əxlaqı, məslək əxlaqı, ailə əxlaqı, mədəni əxlaq (şəxsi əxlaq), beynəlmiləl əxlaq adlandırdığı türk insanının əxlaqını bütün millətlərin əxlaqından üstün tutmuş və bu cəhətləri fərqləndirici xüsusiyyət olaraq qeyd etmişdir: *“Türk tarixi başdan-başa əxlaq üstünlüklərinin sərgisidir. Türklərin məğlub-yenilmiş millətlərə, onların milli və dini varlıqlarına dini və ictimai muxtariyyətlər verməsi hər cür təqdirdən yüksəkdə durur”* [3, s.113]. O sadaladığı keyfiyyətləri Türkiyə xalqının, bir sözlə, türk xalqının həm də milli özünüifadə və təqdim etmə göstəricisi olaraq dəyərləndirmişdir. Həmçinin bu, öz ifadəsini bütün zamanlarda ədəbi mətnlərdə

tapmışdır. Bunun sübutunu biz müxtəlif siyasi-ideoloji mərhələlərdə yaranmış romanlarda, həmçinin daha kiçik həcmli əsərlərdə yaddaqalan milli xarakterlərin yaradılması ilə müşahidə edirik. Bəs bədii mətnlərdə, xüsusilə də hekayələrdə milli xarakteri fərqləndirən bu xüsusiyyətlər necə seçilir? Türkiyəli tədqiqatçı Erol Güngör “Mədəniyyətin dəyişməsi və milliyətçilik (milli xarakter 1)” adlı araşdırmasında yazır: *“Bu an yaşayan yetkin türk əhalisində bütün əhaliyə nümunə ola biləcək bir qrup seçilir və onlardakı “model” şəxsiyyət araşdırılır. Bu şəxslərdə ən çox təkrarlanan xarakterik xüsusiyyətlər, bütün türklərdə də həmçinin, ortalama olaraq, var deməkdir”* [4]. Bu fikirdən çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, milliliyi formalaşdıran dil, din birliyi ilə yanaşı, digər millətlərin mədəniyyətinə hörmət, soya-kökə bağlılıq, böyüyə hörmət, ailəyə bağlılıq, ailəni, qadını həyatda ən dəyərli varlıq hesab etmək kimi xüsusiyyətlər ümumtürk psixologiyasının bir göstəricisidir. Milli xarakteri səciyyələndirən sadalanmış bu keyfiyyətlərin hamısı bütövlükdə hər bir xalqın milli özünüifadəsini reallaşdırır. Göründüyü kimi, bu proses, demək olar ki, zəncirvari xarakter daşıyır. Mənəvi dəyərlər (inanclar, adət-ənənələr) milli mədəniyyəti yaradır, milli mədəniyyət isə milli kimliyin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Milli kimliyini dərk edən fərd isə bədii mətnə gətirilərək milli xarakter səviyyəsinə qədər yüksəldilə bilər. Erol Güngör “Mədəniyyət dəyişməsi və milliyətçilik (milli xarakter 2)” adlı digər ikinci tədqiqat işində *“insan xarakteri, sadəcə, mədəniyyət nümunələri ilə deyil, eyni zamanda hər bir fərdə xas olan yaşantılara (experience) görə də təşəkkül edər; o ki qaldı mədəniyyət adlandırdığımız şeyə, insan fərdlərindən kənarında müstəqil bir varlığa sahib deyildir, onu yaradan və dəyişdirən yenə də insandır”* [5] – yazaraq insanı bu prosesdə həm yaradıcı, həm də dəyişdirici amil adlandırır. Beləliklə, millət, onun formalaşdırdığı və əsas xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı olduğu milli xarakter və mədəniyyət bir-birləri ilə əlaqəlidir, hər üçünün mövcudluğu bir-birindən asılıdır. Milli xarakterin qeyd edilən xüsusiyyətləri onu deməyə əsas verir ki, bu anlayış daha geniş tədqiqat predmetidir.

Türkiyədə baş verən siyasi hadisələr (1980-ci il Hərbi çevriliş), ölkə daxili siyasi çəkişmələrlə bağlı dövrü “milli cizgilərin dəyişikliyə uğrama dövrü” də adlandırmaq mümkündür. Məhz bu hadisələrin təsiri ilə sarsıntı keçirən, psixoloji problemlər yaşayan obrazların millilikdən uzaqlaşması ədəbiyyatda mövzu və ideyaya təsir göstərən əsas amil oldu. Obrazlar bu problemlərin təsirindən həm milli, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə biganə, yadlaşmış, özgələşmiş oldular, həm də millilikdən uzaqlaşaraq fərqli davranış nümayiş etdirmiş kimi göründülər. Nəticə isə bundan ibarətdir ki, milli xarakteri formalaşdıran amillər nə qədər də milli kimliyə, milli mənlik və özünüdərkə əsaslınsa da, yenə də hər bir xalqın davranış normaları, əxlaqi-etik adət və ənənələri ictimai-siyasi hadisələrin təsirindən dəyişə və əhəmiyyətliliyini itirə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Akçuraoğlu, Y. Türkçülüyn tarixi / Y.Akçuraoğlu, türkçədən uyğ. və ön sözün müəllifi A.Kəngərli. - Bakı: Qanun, - 2010. - 271 s.
2. Aslanova, R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik / R.Aslanova. - Bakı: Elm, - 2004. - 264 s.
3. Göyalp, Z. Türkçülüyn əsasları / Z.Göyalp, tərc. ed., E.Mustafaoğlu. - Bakı: Maarif, - 1991. - 175 s.
4. Güngör, E. Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik (Milli karakter I): [Elektron versiya] / 17 aprel, 2007. URL:<https://www.ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=578>
5. Güngör, E. Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik (Milli karakter II): [Elektron versiya] / 17 aprel, 2007. URL:<https://www.ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=579>
6. Желтова, Н. Ю. Поэтика русского национального характера (теоретический аспект) // - Тамбов: Вестник ТГТУ, - 2004. Том 10. № 3, - с. 875-883.
7. Karpat, K. Kimlik sorununun Türkiye`de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi // Türk Aydını ve Kimlik Sorunu, hazırlayan: Ş.Sabahattin. - İstanbul: Bağlam Yayıncılık, - 1995. - s. 23-38.
8. Лихачев, Д.С. О национальном характере русских // - Москва: Вопросы философии, - 1990. № 4, - с. 3-6.
9. Məmmədov, C. Türk millətinin psixologiyası barədə: [Elektron versiya] / - Bakı, - 12 mart, 2014. URL: <http://kaspi.az/az/turk-milletinin-psixologiyasi-barede>
10. Ömərov, V. Azərbaycançılıq və milli xarakter: [Elektron versiya] / - Bakı, - 4 fevral, 2012. URL: <http://www.anl.az/down/meqale/ses/2012/fevral/229827.htm>
11. Poyraz, H. Milliyetçiliğin Değerleri. Değerlerin Milliyetçiliği // - Ankara: Türk yurdu, - 2012. cilt 32, sayı: 295, - s. 276-282.

SİMA ŞƏFİZADƏ

XÜLASƏ

MÜASIR TÜRKİYƏ HEKAYƏSİNDƏ MILLİLİK İDEOLOJİ VƏ KULTUROLOJİ KONTEKSTDƏ

Bütün dünya ədəbiyyatında əhəmiyyətli çəkiyə malik janrlardan biri hekayə janrıdır. Bu janrı fərqləndirən, ona milli kolorit və keyfiyyət bəxş edən bir neçə xüsusiyyət var ki, onlardan biri də milli xüsusiyyətlərdir. Milliliyi formalaşdıran amillər milli kimliyə, milli mənlik və özünüdərkə əsaslanır. Hər bir xalqın davranış normaları, əxlaq-estetik adət və ənənələri milli keyfiyyətləri formalaşdırır və kənar qüvvələr (ictimai-siyasi hadisələr) milli keyfiyyətlərin əhəmiyyətliyini zamanla itirdə də bilər. Bu isə bir daha onu deməyə əsas verir ki, milli yaddaşa, tarixi keçmişə, ümumtürk psixologiyasına bağlı olan milli xüsusiyyətlər özlərində mənəvi-əxlaqi, ideoloji və kulturoloji mövqeyi də müəyyənləşdirə bilər.

Millilik anlayışı həm də fərdin dünyagörüşü və əqidəsi ilə bağlı olduğundan bir məfhum kimi bir çox sahələr (sosiologiya, psixologiya, ədəbiyyat) tərəfindən tədqiqat obyektinə olaraq müəyyən edilmişdir. Millilik anlayışı problemə milli, etnik, tarixi dəyərlər kontekstindən yanaşmanı tələb edir. Türkiyə ədəbiyyatında millilik həm də ümumbəşəriyyətin göstəricisi olaraq müasir dövr ədəbiyyatı üçün aktualıq kəsb edir. Onu da qeyd edək ki, bədii mətnə özünəməxsusluq, orijinalıq, fərqlilik qazandıran əsas xüsusiyyətlərdən biri onda təsvir edilən xarakterlərdə olan milliliktir. Bu, bəzən yazıçıların bilərəkdən, bəzən isə bilməyərəkdən, təhtəlsüzür olaraq xarakterə gətirdiyi bir xüsusiyyət olaraq dəyərləndirilməkdədir.

СИМА ШАФИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

**НАЦИОНАЛЬНОСТЬ В ИДЕЙНО-КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ
ИСТОРИИ СОВРЕМЕННОЙ ТУРЦИИ**

Одним из важнейших жанров мировой литературы является жанр рассказа. Есть несколько особенностей, отличающих этот жанр и придающих ему национальный колорит и качество, одна из которых – национальные особенности. Факторы, формирующие национальность, основаны на национальной идентичности, национальном самосознании. Поведенческие нормы, морально-эстетические обычаи и традиции каждого народа формируют национальные качества, а внешние силы (социально-политические события) со временем могут утратить значение национальных качеств. Это еще раз дает основание говорить о том, что национальные особенности, связанные с национальной памятью, историческим прошлым, общетюркской психологией, могут определять морально-нравственную, идеологическую и культурную позицию. Понятие национальности было определено как объект исследования во многих областях (социология, психология, литература) как концепция, поскольку оно также связано с мировоззрением и убеждениями человека. Понятие национальности требует подхода к проблеме в контексте национальных, этнических, исторических ценностей. Национальность в турецкой литературе актуальна и для современной литературы как показатель универсальности. Следует также отметить, что одной из основных особенностей, придающих уникальность, своеобразие и неповторимость художественному тексту, является национальность изображенных в нем персонажей. Считается, что это особенность, которую сценаристы приносят в персонажа, иногда сознательно, иногда неосознанно.

SIMA SHAFIZADE

**SUMMARY
NATIONALITY IN THE IDEOLOGICAL AND CULTURAL
CONTEXT OF THE STORY OF MODERN TURKEY**

One of the most important genres in world literature is the story genre. There are several features that distinguish this genre and give it a national color and quality, one of which is national features. The factors that shape nationality are based on national identity, national understandability and self-awareness. Behavioral norms, moral-aesthetic customs and traditions of each nation form national qualities, and external forces (social-political events) may lose the importance of national qualities over time. This once again gives reason to say that the national characteristics related to the national memory, historical past, all-Turkic psychology can determine the spiritual, moral, ideological and cultural position.

The concept of nationality has been defined as a research object by many fields (sociology, psychology, literature) as a concept because it is also related to the mental outlook and persuasion of an individual. The concept of nationality requires an approach to the problem from the context of national, ethnic, historical values. Nationality in Turkish literature is also relevant for modern literature as an indicator of universality. It should also be noted that one of the main features that gives uniqueness, originality, and difference to the literary text is the nationality of the characters depicted in it. This is considered to be a feature that the writers bring to the character, sometimes on purpose and sometimes unknowingly.

Rəyçi: fil. e.,d., professor Məmməd Əliyev